Тетяна Антонова

ЖІНКА ТА ЇЇ «МИРНІ», «НАПІВМИРНІ» Й «ВОЄННІ» РОЛІ В БОРОТЬБІ ОУН І УПА

Гендерна історія (історія соціального становища статей) у наш час має досить солідні науково обґрунтовані напрацювання, які вдало можна використати у вивченні актуальних питань української історії.

Досліджуючи участь жінок у повстанській війні, яку вели українські націоналісти, зробимо спробу, по-перше, визначити, яке саме місце українські націоналісти відводили жінці в рамках свого руху та в майбутній державі; по-друге, реконструювати соціально-психологічне становище жінок — учасниць повстанського руху. Розглянемо деякі з історичних та науково-публіцистичних підходів і концепцій, які осмислюють участь жінок в УПА й війні загалом. Ми не будемо описувати всіх наявних досліджень з цієї теми, а зробимо спробу виокремити найцікавіші праці. Щоби створити цілісну картину, розглядатимемо «явище жінка на війні» не лише теоретично, але й на конкретних прикладах.

Історіографічний огляд варто почати з класичних творів фемінізму. Двотомна праця Сімони де Бовуар «Друга стать»[1] вважається найповнішим історико-філософським дослідженням усього комплексу проблем, пов'язаних із жінкою. У першому томі книги авторка розмірковує над витоками чоловічої і жіночої нерівності. На її думку, виключення жінки з військових походів було «найгіршим прокляттям», що тяжіло над нею.

Важливою працею є також «Власний простір» Вірджинії Вулф[2], відомої англійської письменниці, яка, зокрема, закликає не думати про свою стать у чистому вигляді (адже такої не існує), а бачити у собі жіночо-чоловічі ознаки.

Серед українських дослідниць жінки треба виокремити Марту Богачевську-Хом'як[3]. Вона приділяє увагу безпосередньо мотивам

---

[1] *Бовуар С. де. Друга стать: У 2 т. — Київ, 1994.*

[2] *Вулф В. Власний простір. — Київ, 1999.*

[3] *Богачевська-Хом'як М. Білим по білому: жінки у громадському житті України 1884-1939. — Київ, 1995.*

вступу жінок до ОУН, зазначаючи, що у 20-х—30-х рр. XX ст. молоді українки прагнули долучитися до націоналістичного руху, бо почувалися дискримінованими не стільки як жінки, скільки як українки. Леся Онишко, сучасна дослідниця, у статті «Роль жінки в українському національно-визвольному русі середини XX століття»[4] погоджується з такою думкою Богачевської-Хом'як. Її особливою заслуга — фактологічне дослідження ролі жінки в структурах ОУН і УПА. Цікавою є художньо-публіцистична робота цієї дослідниці «Катерина Зарицька: Молитва до сина»[5], присвячена організаторці Українського Червоного Хреста (УЧХ), зв'язковій командира УПА Р. Шухевича.

Дуже корисним джерелом вважаємо біографічний довідник «Українська жінка у визвольній боротьбі (1940-1950 рр.)»[6], який містить біографічні данні близько 900 жінок — учасниць ОУН і УПА. Упорядник довідника — одна з таких учасниць Надія Мирна.

Неможливо оминути увагою випуск «Фемінність та маскулінність» культурологічного часопису «Ї». Серед статей, уміщених тут, найприкметніші — це: «Маскулінність та націоналізм: гендер та сексуальність у творенні націй» Дж. Нейджел[7] та «Моделі конструювання гендерної ідентичності жінки в сучасній Україні» Оксани Кісь[8].

Слід згадати також статтю російської дослідниці О. Станіславської «Жінки на війні»[9], яка виокремила два аспекти складного сприйняття жінки на війні: перший стосується особливостей жіночої психології, другий — ставлення до жінки військової чоловічої більшості та загальної суспільної думки.

Найбільшу джерельну цінність мають 23-й і 32-й томи «Літопису УПА»[10]. Обидва вони вийшли під назвою «Медична опіка в УПА».

---

[4] Онишко Л. Роль жінки в українському національно-визвольному русі середини XX століття // Український визвольний рух: До 75-ліття Організації Українських Націоналістів. – Зб. 3. – Львів, 2004. – С. 30–38.

[5] Онишко Л. Катерина Зарицька: Молитва до сина.– Львів, 2002.

[6] Українська жінка у визвольній боротьбі (1940-1950 рр.): Біографічний довідник. – Львів, 2004. – Т. 1.

[7] Нейджел Дж. Маскулінність та націоналізм: гендер та сексуальність у творенні націй // Незалежний культурологічний часопис «Ї». – 2003. – № 27. – С. 70–96.

[8] Кісь О. Моделі конструювання гендерної ідентичності жінки в сучасній Україні // Незалежний культурологічний часопис «Ї». – 2003. – № 27. – С. 37–58.

[9] Станиславская Е. Женщины на войне // Мир истории. – 2000. – № 5.

[10] Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто–Львів, 1992. – Т. 23: Медична опіка в УПА. – Кн. 1.; Торонто–Львів, 2001. – Т. 32. – Кн. 2.

Нарешті, найчастіше, що закономірно, ми зверталися до спогадів учасниць та учасників українського визвольного руху: М. Савчин[11], Є. Андрусяк[12], М. Скорупського[13], В. Паливоди[14], а також спогадів Дарії Кошак (друкарки в УПА), вміщених у книжці М. Андрусяка «Брати грому»[15], Ірени Тимочко-Камінської[16] та ін.

У чому ж полягає складність феномену жінка і війна? Передовсім, у специфіці психології жінки та її сприйняття воєнної дійсності. Якщо чоловіка війна захоплює як дія, то жінка відчуває і переживає її по-іншому. Жінка сильніше відчуває перенавантаження — моральне і фізичне. З іншого боку, чоловіки та суспільна думка неоднозначно сприймають жінку в обставинах бою. Природа призначила жінці функцію материнства, натомість на війні жінка несе смерть: Катерина Гук — член УПА, Стефанія Прошак-Костюк — розвідниця, Ольга Погранична — розвідниця, Парасковія Саган — учасниця відділу УПА[17]. Ці приклади говорять, що функції жінки в повстанській війні не обмежувалися технічною та медичною ланками, вона також була суб'єктом бойових дій. Хоча здебільшого жінки були задіяні таки в медичній службі.

На прикладі залучених до медичної опіки ОУН-УПА ми можемо дослідити «мирні» ролі жінки на війні (професії лікаря, медсестри), «напівмирні» — на прикладі друкарок та зв'язкових.

Жінки виконували обов'язки фармацевтів, лікарів-хірургів, без наркозу робили повстанцям складні операції, при нападах противника на шпиталі збройно захищали поранених, заготовляли харчі, самі робили ліки і перев'язочний матеріал.

Жінки-друкарки при поганому освітленні, у криївках, позбавлених усяких вигод, щоденно друкували та передруковували сотні листівок і брошур. А коли їх виявляв противник — стрілялися або підривалися гранатами.

---

[11] *Літопис Української Повстанської Армії. — Львів—Торонто, 1995 — Т. 28: Марія Савчин («Марічка»). Тисяча доріг (спогади).*

[12] *Андрусяк Є. Спогади. — Івано-Франківськ, 2002.*

[13] *Скорупський М. Туди, де бій за волю. — Київ, 1992.*

[14] *Паливода В. Спогади українського повстанця і багаторічного в'язня таборів ГУЛАГу. — Київ, 2001.*

[15] *Андрусяк М. Брати грому. — Коломия, 2001.*

[16] *Тимочко-Камінська І. Моя Одисея. — Варшава, 2005.*

[17] *Див.: Українська жінка у визвольній боротьбі...*

Зв'язкові, щоб виконати завдання, долали пішки величезні відстані, передавали з рук у руки секретну інформацію і пошту, супроводжували обози з провіантом. Фактично, вище перераховані допоміжні функції жінок були одними з головних і найбільш цінованих. Їх чоловіки порівнювали з «кровоносною системою», «повітрям», а саме жіноче товариство давало чоловікам психологічний відпочинок і усвідомлення того, що мирні часи мають повернутися[18].

Важливою структурою УПА, до якої входило найбільше жінок, був Український Червоний Хрест (УЧХ). Він виник 1918 р. на базі місцевих українських медичних товариств.

Українські націоналісти під час війни, фактично, відновили його роботу. Крайові (регіональні) референтури підпільного УЧХ очолювали жінки: західну — Катерина Зарицька — 'Монета', північно-західну — Олена Мостович — 'Верба', південно-західну — 'Зіна'. Організація опікувалася хворими, яких відправляли на лікування військові лікарі, робила запас ліків і продовольства, здійснювала нагляд за медичним і санітарно-гігієнічним станом бойових загонів та місцевих жителів, а також допомагала родинам загиблих повстанців[19].

Медична сфера важлива, як і будь-яка інша в повстанській армії, але в силу своєї специфіки вимагає спеціальних знань та вмінь. Жінкам на службі в УЧХ необхідне було не тільки покликання рятувати життя (хоча це й дуже важливо) та природні здібності, але також хоча б мінімальні знання про гігієну та анатомію людини. Дослідивши спогади жінок на медичній службі УПА (К. Гаврилів, Н. Савчак, Г. Стецько, М. Гребенюк, А. Мазурчук[20], Є. Андрусяк[21], К. Зарицької[22]), можна твердити, що медперсонал УПА у своїй більшості був освіченим і високопрофесійним.

Брати жінок в УПА без освіти чи з недостатньою освітою як рядових бійців на рівні з чоловічою більшістю — вважалося недоцільним (напевно, через те що чоловіки сильніші і витриваліші за жінок), натомість використовували жінок з певним рівнем професійних

---

[18] Савка Б. А смерть їх безсмертям зустріла. – Тернопіль, 2003.
[19] Онишко Л. Катерина Зарицька... – С. 60–67.
[20] Літопис УПА. – Т. 23. – С. 428–429; 437; 74–76; 425–426; 124–128.
[21] Андрусяк Є. Спогади.
[22] Онишко Л. Катерина Зарицька...

знань, які давали їм змогу виконувати конкретні функції. Цілком зрозуміло, що освічена жінка у повстанській війні не могла бути рядовим бійцем і займала керівні посади.

Приділивши увагу «воєнним», «мирним» та «напівмирним» ролям жінки у боротьбі, перейдімо до інтимно-внутрішньої сторони життя повстанців. Вивчення жінки в умовах повстансько-партизанської війни стосується і особливостей жіночої психології. Зокрема, розглядаючи стосунки між чоловіками та жінками у партизанських «помешканнях», ми дійшли висновку, що повстанська криївка (бункер) була модифікацією патріархальної хати. У повстанському прихистку чоловік та жінка виконують свої типові ролі: жінка — як домогосподиня, чоловік — як захисник-здобувач. Навряд чи самі дівчата ображалися за таке трактування їхньої участі у боротьбі. Хоча в критичний момент —енкаведистське переслідування — могла з'явитися й причина для нарікань — хлопці не давали зброї: «[...] нахвалялись захистити нас у випадку небезпеки. Тому надія залишалася лише на Бога і прудкі ноги», — це згадує Д. Кошак, вона описує також і місце для криївки: «[...] випало зимувати на Дзеброні, місці гарному і безлюдному». Закипіла робота: чоловіки повалили смереки і почали будувати колибу, дівчатам випадало виконувати легшу роботу — готувати вечерю. До речі, це заняття було головним і постійним: «Урізноманітнювали страви та в'язали хлопцям шкарпетки, рукавиці, навушники»[23]. Майже кожен розгорнутий жіночий спогад містить огляд її функцій у партизанській криївці, які виглядають приблизно так: «Ми, жінки, крім цього, що працювали як машиністи, прибирали "хату", прали білизну для всіх, а також час від часу займалися кухнею»[24].

Одна із повстанок так описала некомфортні умови перебування в криївці: «Хто не був у криївці, той і не уявляє собі всіх труднощів, які доводиться в таких умовах долати, особливо жінкам — через обмеження у воді». Жіноча гігієна утруднювалася не тільки відсутністю достатньої кількості води, а й присутністю сусідів-чоловіків: «Навіть якщо й митися, то тільки ваткою зі спиртом [...] то тільки взимку, бо влітку ми знаходили воду в потічках, так що там і прали

---

[23] *Андрусяк М. Брати грому.*

[24] *В рядах УПА: Збірка споминів колишніх вояків УПА з терену Лемківщини й Перемищини. – Нью-Йорк, 1999. – Т. 2. – С. 384.*

все необхідне і милися. Були випадки, що й сніг топили для приготування їжі [...]»[25]. Перші враження іншої дівчини про «маленький ящик», який називається криївкою, — це суцільний сум за життям просто неба: «Воліла б була жити в холодному лісі, ніж у такій клітці. Постійно почувалася втомленою, боліла голова, не смакувала їжа. Від нафтової лямпи почервоніли очі, і я не могла навіть писати на машинці»[26].

Не менш цікаво проаналізувати такі аспекти жіночо-чоловічих стосунків на війні, як, наприклад, симпатія і залицяння; зловживання службовими повноваженнями; система характеристик жінки у бою.

«Всі ми були молоді, прагнули того всього, що несе з собою життя, а тут жорстокі реалії»[27]. Подібні висловлювання можна знайти в кожному спогаді. Та хай якою була б сувора дійсність, — життя залишалося життям. «Ми йшли вдень... Була чудова погода, гостре гірське повітря перехоплювало наш подих... Чувся перший подих весни... Що тут було говорити, це була наша молодість, усе будилося до життя»[28].

Для жінки-повстанки взірцем чоловіка, партизана і командира був той, хто поводився в підпіллі коректно, зокрема у відносинах з жінками[29]. Адже інколи траплялися й зловживання службовим становищем. Наприклад, М. Савчин, зв'язкова львівського підпільника Гриця Пришляка, під час конспіративних прогулянок повинна була вдавати разом з ним пару закоханих: «Вів мене під руку, деколи стискаючи судорожно, через що я ніяковіла і з чого робила висновок, що він надуживає засаду конспірації»[30].

Сміливість і рішучість жінки під час бойових дій чоловіча більшість вважала не меншою за свою: про провідницю 'Христю' В. Галаса — 'Орлан' так писав у листі до 'Стяга', провідника Закерзонського краю: «[...]залишилася там сама "Христя", енергія якої є рівнозначна силі сотні "Бурлаки"»[31]. Дівчата «поводилися героїчно, дивлячись

---

[25] *Літопис УПА. – Т. 32. – С. 320.*
[26] *Там само. – Т.28. – С. 105*
[27] *Тимочко-Камінська І. Моя Одисея. – С. 128.*
[28] *Там само. – С. 135.*
[29] *Там само. – С. 176.*
[30] *Літопис УПА. – Т. 28. – С. 44–45.*
[31] *Тимочко-Камінська І. Моя Одисея. – С. 156.*

із воїном УПА сміло смерті в очі»[32]. Переважно чоловіче оточення, в якому жінці доводилося перебувати протягом довгого часу, створювало чимало проблем. Так, присутність дівчат у бункері викликала конфлікти між хлопцями з охорони. А коли їхні залицяння до машиністок не давали бажаних результатів, то чулися докори на адресу дівчат: «Думаєте, раз ви опинились тут, так дістанете командирів»[33].

Жінка-соратниця була єдиним джерелом душевного тепла для чоловіків, надовго відірваних від сім'ї.

Спогади Марії Савчин (дружини полковника УПА В. Галаси) передають відчуття рівності чоловіка і жінки, яку вона відчуває, беручи до рук автомат, водночас залишаючись на тому місці, яке для неї призначене згідно з патріархальними уявленнями.

Відзначмо, що західноукраїнський прагматичний фемінізм, який поєднувався з націоналістичним світоглядом, на перше місце ставив саме державні інтереси, а не емансипацію[34].

Тепер розгляньмо деякі приклади. Войовничість М. Савчин і її подруги Катерини (обидві — дружини упівських командирів) закінчувалась перед дверима бункера. Немовби після роботи, Катерина спускалась до криївки і переодягалась, перевтілюючись у витончену леді. Думки її щодо жіночих прав і можливостей так дивували Марію, що та інколи навіть називала її «феміністкою». Але в одному подруги були солідарними — у розумінні того, що, ставши дружинами своїх командирів, вони перестали бути рівними з іншими повстанцями, вони втратили право голосу в чоловічій бесіді з командиром. Існував, як згадує М. Савчин, «неписаний закон», який забороняв дружині втручатись у чоловічі справи. Якщо вона про щось говорила, то присутні сприймали її думки за опінії командира, а це, звичайно, її пригнічувало[35].

Катерині ж доводилося майже завжди дотримуватися формальних стосунків із чоловіком, оскільки він не хотів, щоб рядові бійці відчували сум за жінкою.

Отже, патріархальна родина приховувала пастку нерівності і другорядності для одруженої жінки-повстанки.

---

[32] Літопис УПА. – Т. 28. – С. 45.
[33] Там само. – С. 177.
[34] Богочевська-Хом'як М. Білим по білому...
[35] Літопис УПА. – Т. 28. – С. 98.

У націоналізмі, явно чоловічій доктрині, помітна тенденція прирівнювати націю до сім'ї[36]. Це очолюване чоловіками господарство, де чоловіки та жінки виконують «природні ролі». Чоловіча сила творить держави і змітає їх з лиця землі. Жіноча участь у загальнодержавних процесах розглядається переважно як приватний внесок. У національній культурі жінки відіграють особливу, символічну роль. І ця роль, зазвичай, відображає чоловічі визначення жіночості та належне місце жінки в нації. Українській жінці, як символу нації, приділяє увагу В. Паливода[37]. Він уособив в образі зв'язкової зі своїх спогадів усі чесноти епічної української жінки — матері, сестри, доньки. На засланні в Караганді він сам одружився з «бандерівкою» Христиною і щиро засуджує тих хлопців, які «йшли у найми» до чужих жінок — неукраїнок. Він мало не прирівнює такий шлюб до зради Батьківщині.

Приклад так званої активної ролі жінки у якості командира, що є, радше, винятком, наводить Максим Скорупський[38]. Причиною залучення Ольги Горошко до повстанського загону було знання німецької мови. Але згодом, після смерті її чоловіка-командира, їй випало очолити повстанців. Після деяких вагань Оля вирішила перебрати команду. Вона детально розробила свою тактику боротьби, вивчила методи МҐБ. О. Горошко так добре засвоїла принципи військової боротьби, що залишається тільки здогадуватися про приховані здібності жінок командувати військовими відділами[39].

Її тактика була такою: вона вступала в бій з ворожим відділом, меншим ніж десять стрибків, вдаряючи з двох боків, щоб узяти його в своєрідні кліщі. Здобуту зброю хлопці ламали, забираючи лише амуніцію.

М. Скорупський зовсім не наголошує на жіночій непристосованості до військових дій, не дивується Олиному рішенню.

Оля Горошко керується своїми думками, по-своєму переосмислюючи лінію боротьби. Якими б не були загальні (чоловічі) принципи націоналістичної ідеології, вони неодмінно коригуються під впливом критичного жіночого сприйняття.

---

[36] *Нейджел Дж. Маскулінність та націоналізм: гендер та сексуальність у творенні націй. – С. 70–96.*

[37] *Паливода В. Спогади українського повстанця і багаторічного в'язня таборів ГУЛАГу. – С. 140–145.*

[38] *Скорупський М. Туди де бій за волю. – С. 241–343.*

[39] *Там само. – С. 282–286.*

Дослідження участі жінок у «чоловічій справі» — повстанській війні — і чоловічо-жіночої «співпраці» у воєнних обставинах дало нам змогу оцінити жіночу роль у війні як «нефеномен». Такі надзвичайні стресові для людської спільноти ситуації, як війни деякою мірою підточують гендерну полярність, спрямовуючи свідомості двох статей назустріч.

Описуючи роль жінок у повстанській війні, не можна не згадати і про окремі жіночі долі. Найперше, це долі жінок-матерів, — вони відбилися у спогадах Євгенії Андрусяк і Катерини Зарицької. Долі цих жінок виявилися подібними: обидві працювали в медичній службі, обидві боролися за статус матері, за можливість виховувати своїх синів. Жінкам-повстанкам нелегко було ставати матерями, адже майже одразу після народження дитини потрібно було готуватися до розлуки з нею.

У повстансько-партизанській війні «мирні» та «воєнні» обов'язки жінки накладалися. Традиційні «мирні» жіночі ролі переносяться у воєнну ситуацію. Жінка шиє, готує, в'яже. Але тепер вона, по-перше, усвідомлює себе важливим складником загальної справи, а по-друге, ризикуючи життям, грає за правилами жорсткої чоловічої гри.

Вважається, що жінки, перебуваючи у маскулінних організаціях та ситуаціях, не фемінізують їх, а самі починають маскулінізуватися. Проте слід визнати, що жінка може мати ті ж риси характеру, що й чоловік, і навпаки. Відмінності у чоловічому та жіночому баченні панівної маскулінності провокують різну реакцію.

Чоловіки схильні сприймати жінок на війні як своєрідний виклик. Жінка — це символ дому. Чоловіки завинили перед сестрами, матерями, дружинами — не змогли залишити їх поза боротьбою.

Постійно перебуваючи в екстремальних обставинах, жінка дістає право на самостійність. Завдяки швидкій адаптації жінок та підтримці в цьому з боку чоловіків вони не могли обмежитися технічними та медичними ролями, хоча націоналістичний рух важко приймав феміністичні вимоги рівності.